

Заруба В.М.

*кандидат історичних наук
Дніпропетровський університет*

ОХОЧЕКОМОННИЙ ПОЛКОВНИК ІЛЛЯ НОВИЦЬКИЙ ТА ЙОГО АРХІВ

Під час вивчення документів відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського АН України, котрі стосуються проблеми боротьби українського народу з турецько-татарською навалою в останній чверті XVII століття, мою увагу привернула колекція документів другої половини XVII ст. з шести книг, умовно названа архівістами «збірки Новицького»¹. Детальне ознайомлення з документами, а потім їхнє опрацювання і проведена пошукова робота дали деякі результати і висновки.

«Збірки» в теперішньому стані — це колекція оригінальних документів кінця XVII ст. У первісному ж своєму вигляді вони склали частину великого архіву, зібраного протягом багатьох років охочекомонним (компанійським) полковником Ілляшем Федоровичем Новицьким, котрий був досить відомим політичним і військовим діячем України другої половини XVII ст.

Вперше ім'я Іллі Новицького зустрічається в документах, датованих 1671 роком, коли він був «комендантом його королівської милості димерським» [№13990] (тут і далі в дужках посилання на номер документа збірок Новицького). Походив Новицький з козацької родини і, можливо, згадуваний у «Реєстрі 1649» року козак чигиринської сотні Федір Новицький був його батьком². Виходячи з орієнтовної дати смерті Іллі Федоровича і знаючи, якого статечного віку він дожив, можна припустити, що народився він десь на початку 30-х років XVII ст. Поки що невідомо, коли і де розпочав свою службу. Вперше бачимо його вже на посаді полковника, до того ж полку особливого призначення.

Коли в березні 1669 року, після усунення від влади Івана Брюховецького і придушення козацько-селянських виступів, які підтримували цей акт, новий гетьман Дем'ян Многогрішний подав на затвердження російському урядові Глухівські статті, то їхнім 23-м пунктом було передбачено створення окремого, особливого полку найманців (1000 чоловік) з тим, щоб платити їм за службу гроші і визначати певне місце для постою. Основним же їхнім завданням буде «всякие шатости и измены», «всякие ссорные и смутные слова» серед «пахотных мужиков, бутников, винокуров» підмічати і виявляти, «а буде где от кого какие шатости и измены и ему полковнику тех своевольных унимать по своим правам»³. Іншими словами, утворювався спеціальний полк з поліцейськими повноваженнями. Не зичливий до Многогрішного і меткий на слово Самовидець не проминув випадку поіронізувати: Демко Многогрішний «жебы и его тое не споткало» (що Брюховецького), «собі гетманства жичачій, назбирал компанії з литви ляхов и иных не мало, жебы оному зичливими были»⁴.

Полковником новоствореного полку став Ілля Новицький. Це видно з Конотопських статей Івана Самойловича від 25 травня 1672 року. У 10-й статті є прохання всієї старшини військової, щоб цар їх «пожаловал . . . и тысяча человек полку Новицкого кумпании быть не указал, для того что от таких кумпаний малороссийских городов и мест и местечек и сел жителям всякое чинится разорение и обиды»⁵. Цар вчинив «по их челобитию». Полк вирішили розформувати, і Новицький стає комендантом на польську службу в містечко Димер.

Однак І.Самойлович, переcheкавши хиткий період обрання, не тільки не розпустив «кумпанію» Новицького, але й перейшов до комплектації нових полків як піхотних (сердюків), так і кінних (компанійців)⁶. Залишено було на службі і Новицького, хоча комендантом Димера він іменується в листах за 1671–1673рр. [№13987–13993]. В цей час він веде жваве листування про події в Польщі з київським воєводою, князем Трубецьким⁷. У січні 1674 року Ілля Федорович дістає остаточне затвердження на посаді полковника від Самойловича. А тому сім'я мешкає в Димері до вересня 1677 року, коли, одержавши охоронну грамоту від гетьмана [№14045], Софія Новицька з сином Григорієм і донькою переїздять на мешкання в містечко Короп, а згодом в подароване полковнику за службу село Нехаївку.

Починаючи з 1675 року і до 1697 року, за документами збірки, можна по роках, а іноді і по днях описати діяльну біографію компанійського полковника. Він займався переважно службою, виконував найважливіші

доручення гетьманів, управляв своїм господарством та полком. У жовтні 1676 року Іван Самойлович доручив йому і компанійському полковнику Якову Павловському охорону стольника В.М.Тяпкіна, котрий їхав до Чигирин за Петром Дорошенком [№14043]. Тоді І.Новицький везе до Москви клейноди взятого Дорошенка, потрапляє на прийом до царя, одержує його подарунки⁸.

Майже вся військова служба Новицького зводилася до боротьби з турецько-татарською агресією, яка посилилася в останній чверті XVII ст. Він бере якнайдіяльнішу участь у відсічі Чигиринських походів турецько-татарського війська 1677–1678 рр., у Кримських походах В.В.Голіцина в 1687 та 1689 рр., у дніпровській кампанії 1695–1698 рр., охороняє з полком українські рубежі від вторгнень татарських чамбулів. У цьому він набув такого великого досвіду, що спеціальним універсалом гетьман Іван Мазепа призначає його в 1696 році головним начальником всіх прикордонних міст і містечок з боку кримських татар⁹. Стараннями Іллі Новицького та під його безпосереднім керівництвом по Дніпру та Ворсклі була створена ціла система охоронної та розвідувальної служби, яка захищала Лівобережну Україну від турецько-татарських нападів.

Новицький був двічі одружений. Коли в 1685 році померла Софія, він одружується вдруге, на Меланії [№14610]. Від першого шлюбу Ілля мав сина Григорія, котрий навчався в Києво-Могилянськiм колегіумі, пишучи відти до батька та мачухи листи. Ілля Федорович дбав і про освіту молодших дітей. Ігумен Рихловського монастиря Лука Григорович посилав до них вчених монахів і «черничок» для навчання грамоті та рукоділлю¹⁰.

У 1696 році Новицький одержав титул «значного військового товариша» [№14085, 14658] і незабаром пішов у відставку. В листі І.Мазепи до царя від 20 липня 1697 року Новицький, який брав участь у поході на низ Дніпра, згаданий як «бывший полковник охотницький»¹¹. Полк свій він передав сину Григорію, який віднині іменується полковником комонним¹². У відставці Ілля живе в своїй маєтності Нехаївці, господарює, займається вихованням дітей. 1702 року ще згадується як «значний військовий товариш» і помирає десь на початку 1704 року¹³.

Григорій Новицький за участь у виступі Мазепи був висланий у Березов, де й помер¹⁴. Молодший син, Іван Ілліч, дістав титул бунчукового товариша¹⁵ і був прилуцьким полковим комісаром¹⁶, а внук, Петро Іванович Новицький, служив канцеляристом у Генеральній військовій канцелярії, в 1745 році одержав звання бунчукового товариша, а у 1776 році «малоросійського полксаника»¹⁷. Мав Ілля Федорович і

інших дітей. Численні нащадки його ще в кінці ХІХ ст. жили на Полтавщині. Одному з них належав портрет полковника, вміщений М.Стороженком у «Киевской старине»¹⁸. З часів Іллі Федоровича Новицькі мали шляхетне звання і відповідний герб⁹.

Звичайно, Ілля Новицький був типовим представником козацької старшини і як син свого часу прагнув до розширення власності, експлуатації рядового козацтва, посилення феодального визиску простого селянства. Про це свідчать його численні маєтності, ґрунти, млини, промисли, а також скарги селян і міщан на утиски з боку його слуг. Зокрема, Новицький володів містечком Снятин, селами Шоки, Литвяки, Окоп, Кліщинці, Нехаївка, Ісаєчі, Гробище та Хорошки.

Проте, як політичний і військовий діяч він відіграв і певну прогресивну роль у боротьбі з агресією султанської Туреччини та ханського Криму, у зміцненні українсько-російського союзу. Про його політичні симпатії не збереглося прямих свідчень, але вірність полковника союзові з Росією і боротьба за його зміцнення підтверджуються його багаторічною бездоганною службою по відстоюванню інтересів Росії та України і обороні їхніх рубежів від агресорів. Свідченням тому є і те, що, перебуваючи 1689 року в Москві, І.Мазепа залишив Новицького слідкувати за настроями у краї і дав повноваження на випадок «шатостей и измены» вчинити з свавільниками по належних правах [№14713, 1473, 14736].

Показовим є не тільки життя полковника, а і його архів, у якому відбилася доля більшості джерел з історії нашого народу. Адже величезна колись кількість різноманітних документів другої половини ХVІІ ст. дійшла до нас в мізерній своїй частці, зі значними втратами. Більшість із них згоріла в полкових містах і сотенних містечках під час воєн і татарських навал або загинула через стихійні лиха та несприятливі умови зберігання. В листопаді 1708 року, під час взяття Батурина Меншиковим, повністю загинув гетьманський архів²⁰. Подібна доля спіткала і документи міського самоврядування. Так, в пожежі, що 1683 року охопила місто, згорів архів Пирятинської ратуші²¹. Значних втрат нашим архівам завдала і остання війна.

Частиною цього комплексу були родинні збірки. Їхнє створення на Лівобережжі пов'язане з піднесенням політичного та культурного життя українського народу після визвольної війни 1648–1654 рр., а також з прагненням козацтва і особливо старшинської верхівки закріпити за собою здобуті привілеї і землі. Діти старшини, до речі, як і син Іллі Новицького, Григорій, здобувши освіту в Києво-Могилянському колегіумі, поверталися в родинні місця і, ставши до служби, розносили зерна

знань з вітчизняної та європейської історії і культури, накопичували відомості про своїх предків, свій родовід²².

Родинні збірки, як правило, були комплексні і склалися з архіву та бібліотеки. Архів включав у себе різні документи, які за своїм значенням для власників можна розподілити так:

а) документи, які підтверджують права на власність (універсали, привілеї, купчі, дарчі, духовні грамоти, судові виписки тощо);

б) оригінали та копії документів адміністративних органів Гетьманщини;

в) листування — приватне і ділове.

Бібліотеки склалися з рукописних і друкованих книг. Рукописні книги — це збірки різноманітних матеріалів, об'єднаних однією обкладинкою (господарчих записів, щоденників, сімейних хронік, списків з літописів, житій і т.д.)²³. Друковані книги таких зібрань були представлені європейськими та вітчизняними виданнями.

На сьогодні збереглося обмаль родинних архівів. Крім досліджуваної колекції Новицького, вченим відомі архіви таких старшинських родин, як Стороженки²⁴, Сулими²⁵, Милорадовичі²⁶, Полуботки²⁷, Марковичі²⁸, хоча і вони збереглися не повністю. Одні загинули при згаданих обставинах, інші були розпорошені при неодноразовому поділі майна між спадкоємцями. Сліди останніх знаходимо в різних фондах, часом зовсім несподіваних²⁹. Більшість документів уцілілих збірок все ж стосуються XVIII ст. і лише частково (документи на власність) — XVII ст. У цьому плані колекція листів компанійського полковника унікальна, бо всі вони безпосередньо стосуються останньої чверті XVII ст. і відображають різнопланове і бурхливе життя тих часів.

За життя Іллі Новицького всі документи, безперечно, зберігалися у нього, і, як свідчить зовнішній вигляд паперів, були складені пакетами. Після смерті полковника його майно, архів і бібліотека були поділені між спадкоємцями. Листи та універсали дісталися Івану Іллічу, в якого певний час зберігалися, а згодом перейшли до канцеляриста Петра Івановича Новицького. А канцеляристи, в минулому вихованці колегіумів, знавці та ревнителі історії і культури, великі любителі української старовини шанобливо ставилися до кожного історичного документа. Згадаймо, що автором одного з фундаментальних козацьких літописів, написаного на ґрунті багатьох джерел, був канцелярист Самійло Величко. Канцеляристи були також авторами діаріушів — щоденників про поточну роботу, діяльність гетьмана (той-же Самійло Торка, згаданий Величком), про функціонування генеральної канцелярії, її поточні справи³⁰. Отже, саме канцеляристом Петром Івановичем Новицьким

документи були так любовно відреставровані, систематизовані, акуратно зшиті в фоліанти і посторінково пронумеровані. Про це свідчать кілька його записок і конверт, випадково вклеєний між документами XVII ст. На конверті навіть є дата — 1773 рік. Вірогідно, що комплектацію зроблено десь після або до цього року³¹.

Далі сліди збірок губляться і виникають вже в 30–50-х роках XIX ст. в Петербурзькій Археографічній комісії (створена в 1837 році), котра видавала серію документів — «Акты, относящиеся к истории Западной России»³² (далі — «АЗР»). Редактором і упорядником серії був протоієрей Іван Іванович Григорович (1792–1852)³³. Саме для нього, для підготовки п'ятого тому «АЗР», були надані придворним протоієреєм Іоаном Наумовим³⁴ збірки Новицького. Протоієрей, віддаючи данину моді, був збирачем українських старожитностей. Досить згадати відомі колекції «малороссийских древностей» М.Маркевича, Лукашевича, В.Тарновського, зібрані в той час.

У передмові до п'ятого тому «АЗР» опубліковані в ньому універсали і листи до Новицького різних осіб названо «колекцією малоросійських актів», а в самій книзі даються посилання на номери сторінок книг збірок. Наприклад: «№100 — Мг. отд. IV, л.24», що відповідає нинішній нумерації сторінок. А от що малося на увазі під відділом — поки що не ясно.

Вдруге, у XIX ст., збірки потрапили в розпорядження М.В.Стороженка, котрий 1885 року опублікував статтю про Іллю Новицького і подав, як ілюстрації кільканадцять документів збірки³⁵. Кілька документів духовних осіб було опубліковано в «Чтениях МОИИДР»³⁶. Яким чином збірки потрапили до І.Наумова, а потім до М.Стороженка, поки що встановити не вдалося.

Після громадянської війни колекція Новицького знаходилася в Археографічній комісії ВУАН³⁷, а потім в Історико-археографічному інституті ВУАН у фонді археографічної комісії. Після його ліквідації³⁸ збірки в 1935 році надійшли у відділ рукописів ЦНБ АН України, де були описані і зберігаються донині.

Судячи з усього, перед нами тільки частина колись єдиного комплексу фамільного архіву Новицьких: ще мали б бути рукописні збірники, щоденники, бібліотека. Не вистачає і всієї колекції листів. Виходячи з аналізу опублікованих в «АЗР» матеріалів, повинно бути, принаймні, ще дві книги збірок, які служили джерелом для публікації актів³⁹. Перед першою книгою колекції, що знаходиться у відділі рукописів ЦНБ АН України, вміщений матеріал з історії повстань 70-х років XVII ст. в Росії і на Україні, а після шостої розпочинається колекція Войцехівського. В

інших фондах ЦНБ, а також ЦДІА України в Києві виявити останні збірки не пощастило.

Зовнішній вигляд збірки можна подати в такій таблиці:

Книги	Кінцеві номери документів	Ф о р м а т		Кількість аркушів
		к н и г (с м)	а р к у ш і в	
I	13960 – 14039	34 x 21	4°, 8°, 16°	134
II	14040 – 14171	34 x 21	4°, 8°, 16°	164
III	14172 – 14288	34 x 21	4°	209
IV	14289 – 14460	34 x 21	4°	303
V	14461 – 14663	34 x 21	4°, 8°, 16°	303
VI	14664 – 14816	34 x 21	4°, 8°, 16°	264

Усі шість книг взято в цупкі, грубі картонні палітурки, покриті зеленувато-синім папером з рудими прожилками під шліфований мармур. Корінці зі шкіри коричневого кольору із золотими смужками тиснення в місцях зшиву аркушів. На всіх книгах є чорнильні плями. Особливо заляпані книги 3-я та 4-а. По корінцях внизу іде архівна пагінація — приклеєно бірки з паперу, на яких вказано крайні номери документів книги. Сліди шкідників відсутні, крім кн. 1, арк. 74–100. Документи всі писані від руки. Виняток становить вшитий на початку другої книги текст сеймової конституції 1607 року. Письмо — характерний український скоропис останньої чверті XVII ст. Почерк різний — залежно від авторів листів та їхніх писарів. Багато документів написано швидко, неакуратно і нерозбірливо. Але в основному характер написання задовільний, читабельний. Мова українська, польська та українська в польській (латинській) транскрипції. Датування документів літерними знаками, і лише кілька (в основному, з польського боку) арабськими цифрами. Частина листів служила одночасно і конвертами, а тому на звороті таких документів стоїть адреса, місце та дата вручення (данія) кореспонденції. До частини листів є конверти — окремий аркуш з

характерними згинами і адресою.

Папір документів в цілому в задовільному стані, лише краї аркушів пошарпані. Листи, які були порвані чи надірвані при зшиванні в манускрипти, були підреставровані — підклеєні. Папір західно-європейського походження другої половини XVII ст. Про це свідчать виявлені водяні знаки, серед яких переважають: «моден папір» — дама з люстерком та кавалер з бокалом; двоголовий орел; якір з крилами в овалі герба; поштар з різком; ведмідь з бердишем в овальній рамці; лев у гербі з стрічкою «EHHVZ»⁴⁰.

Усі документи, крім копій, завірено печатками козацької старшини (гетьманів, полковників, генеральних чинів, сотників), духовних осіб, міських урядовців. Більшість з них добре збереглися і можуть служити чудовим джерелом для сфрагістів. Гетьманські печатки майже всі обсіпалися через свою величину, особливо Самойловича. Залишилися лише червоні та бурі плями на папері. Але відбитки їхні добре видно⁴¹. З наявних печаток можна відзначити особисті знаки Леонтія Свічки, Івана Максимовича, Григорія Новицького, Максима Ілляшенка, печаті Київської ратуші, монастирів, гетьманів.

Печатка Івана Самойловича діаметром 40 мм по крайньому обідку, який має нерівну, фігурну поверхню. Внутрішній обідок рівний. Між ними напис: «Печать Малой России войска его царского пресветлого величества запорожского». В центрі печатки постать козака, яка не виходить за межі внутрішнього обідка. Козак одягнутий у верхній одяг (типу чумарки), прикрашений візерунком, із застібками, і нижній, який з-під нього виглядає. Підперезаний поясом, на голові шапка з плоским дном, заломлена направо, на ногах чоботи. Постать стоїть рівно на траві. Права рука на поясі, ліва витягнута вперед — тримає важкий приклад рушниці, що лежить на лівому плечі. Рушниця з ременем. Між лівою рукою і поясом — рукоятка шаблі, кінцівка котрої виглядає з-під одягу. Під правою рукою, що на поясі, ладівниця.

Відзначимо, що ця печатка використовувалася Самойловичем довгий час. Так, в документі №14145 від 6 вересня 1684 року в підписі зазначено «их царского величества» (тобто царів Софії, Петра та Івана Олексійовичів), а на печатці ще стоїть «его царского величества» (тобто Федора Олексійовича).

Печатка Івана Мазепи діаметром 47 мм по крайньому обідку. Краї

внутрішнього і зовнішнього обідків рівні. Між ними папис: «Печать Малой России войска и царского пресветлого величества запорожского». Основу центру печатки становить постать козака, який має такий одяг: верхній — короткі (закочені — ?) рукава, закочені поли, весь одяг розшитий орнаментом, застібки турецького (східного) типу; нижній — довгі рукава з манжетами, виглядає рясний низ. На голові шапка з плоским дном, заломлена направо. Підперезаний поясом, взутий у чоботи. Стоїть у густій траві. Фігура випнута черевом вперед — можливо художник хотів показати, як під вагою рушниць з ременем, яка лежить на лівому плечі, плечі воїна подалися назад. Ліва рука тримає ців'я рушниць, права на поясі. Між рукою і поясом ладівниця чи порохівниця. З-за поли нижнього одягу виглядає кінець шаблі, котра прив'язана до пояса зліва. Козак середнього віку з вусами. Фігура висока і виходить за межі внутрішнього обідка.

Печатка Максима Ілляшенка має форму правильного восьмикутника 20 x 20 мм. У центрі, на фігурному щиті, родовий символ. Довкола між щитом і восьмикутником літери «МИПВЕЦПВЗЛ», котрі означають: «Максим Ілляшенко пресвітлої величності запорозького лубенський» [№14375].

У документах збірки згадано багато місцевостей, міст і сіл Лівобережної, Правобережної, Полудневої України, Польщі, Росії, Криму, Туреччини, Молдавії. Нумерація документів архівна, здійснена при описуванні колекції описувачем відділу рукописів у 1935 році. Пронумеровано тільки листи і універсали. Конверти і записки пропущено. Нумери збірок поставлено умовно, по мірі їхнього надходження і описування. Посторінкова нумерація здійснена ще Петром Івановичем Новицьким при зшиванні листів у книги чорним атраментом, суцільно — і конверти, і листи. На початку і в кінці книг є чисті аркуші. На першому з них у кожній книзі після обкладинки стоїть маленька печатка в овальній рамці — «Б.УАН» (Бібліотека Української Академії Наук). Тут же, в овальних рамках стоять початковий і кінцевий номери документів.

Як відзначено, частина документів збірок опублікована Петербурзькою Археографічною комісією в п'ятому томі «АЗР».

Матеріал, використаний комісією, відтворює така та лиця:

Книги	Кількість документів	Опубліковано в т. V "АЗР"
I	80	-
II	132	46
III	117	3
IV	172	11
V	203	13
VI	153	54

Переважна більшість збірок — це листи. Вони є продуктом і відображенням певної епохи. Це і визначає зміст, форму, а також структуру листа. В залежності від зміни епістолярної концепції в різні історичні періоди відбувалася еволюція і самих листів. Нам відома антична епістолярна концепція, середньовічна, гуманістична часів Відродження. Листи, писані до І.Новицького, можна віднести до українського барокового стилю, настільки грайливо, витієвато і строкато вони написані. Класифікацію кореспонденції можна провести за такими ознаками:

1. За роками.
2. За формою (*універсали, листи, записки (цідулки), судові виписки*).
3. За ступенем збереженості і достовірності (*оригінали, копії, анонімні* — не встановлено автора).
4. За стилем (*діловий, службовий, офіційний, приватний*).
5. За соціальним становищем кореспондентів (*гетьманів І.Самойловича, І.Мазепи; генеральних старшин (хорунжого І.Ломиківського, осавула А.Гамалії); полковників (Лубенського М.Ілляшенка⁴², Л.Свічки, міргородських Павла та Данила Апостолів); полкової, городової та сотенної старшини; духовних осіб (ієгуменів Луки Григоровича, Макарія Русиновича, митрополитів Пахомія, Валаама Ясинського, архімандрита Інокентія Гізеля); родичів (кум, син); різних осіб*).

Варто виділити найактивніших кореспондентів Іллі Новицького:

№	Прізвище	Всього документів	Книги
1.	Г. Мазета	150	2-6
2.	Г. Самойлович	122	2, 6
3.	Г. Максимович	119	3-5
4.	М. Ілляшенко	72	1, 3-5
5.	Л. Свічка	30	3-5
6.	Андрій Яковович	30	3, 5
7.	Лука Григорович	22	1, 3, 5
8.	Теодорій Васьковський	8	1
9.	Макарій Русинович	7	1, 3-5
10.	Михайло Кузьмович	6	4
11.	Григорій Новицький	6	1, 5
12.	Федір Васильович	5	3
13.	І. Ломиківський	5	1
14.	І. Рутковський	5	4, 5
15.	Валаам Ясинський	4	1, 2
16.	Ярема Андрійович	4	4
17.	Інокентій Гізелъ	3	1
18.	Гр. Самойлович	3	2

Певний відсоток колекції становлять універсали. Як відомо, універсалом на Україні і в Польщі в феодальну добу називали публ. правовий акт. Але є універсали, видані генеральними старшинами, полковниками і навіть два — коронним гетьманом Дмитрієм Корибутом Вишневецьким [№13972–13973].

Для універсалів, вміщених у збірках, характерна внутрішня форма, вироблена в кінці XVI — першій половині XVII ст. Вони складаються з вступу (початковий протокол), головної частини та заключного протоколу⁴³. В усіх вміщених універсалах вони стандартні. Інтитуляція — «Іван Самойлович гетман войска его царского пресветлого величества запорожского» [№14100]; інскрипція — «Ознаймуем тим нашим писанням кождому кому о том відати належно, а меновите...»

[№13972], «Всеї старшине и черни войска его царского пресветлого величества запорожского нам трактующим услугу и кому бы только ведати о том належало» [№14040], «Пану Ілляшу Ноїцькому полковникови комонному войска их царского пресветлого величества запорожского и обозному, осавулові, сотникам, атаманам и всему того полку рядовому товариству . . . » [№14166].

Стандартні і головні частини листів. Більшість з них розпочинається такою салютацією: «Мой ласковий приятелю, пане полковнику комонный» [№14107], «Миланія, милая пані, малженка моя» [№14640]. Після викладу змісту стоїть дата — «3 Батурина 11 октоврия 1676 року» [№14043] та підпис — «Вашим милостем во всем зичливий приятель Іван Самойлович гетман войска его царского пресветлого величества запорожского» [№14107], «Іеромонах Макарій Русинович, іегумен Мгарський, рукою» [№14205], «Милостивому добродієві моему всегда добра зичливий син і слуга Григорій Новицький» [N 13977]. Варіюються, але в цілому зводяться до такої формули і адреси на конвертах: «Моєму ласкавому приятелеві пану Ілляшові Новицькому полковникови войска пресветлого величества запорожского комонному охочому пильно подати належить». Загальну внутрішню структуру колекції представлено в таблицях на стор. 34 та 35.

Дослідники не використовували в своїх роботах безпосередньо матеріали архіву Новицького, тільки згадані публікації документів. Отже, в науковому обігу знаходяться лише п'ять відсотків об'єму колекції.

Як історичне джерело збірки Новицького висвітлюють найрізноманітніші сторони буття. Їх без вагань можна назвати енциклопедією українського життя кінця XVII ст. Більшість матеріалів стосується складних історичних подій, пов'язаних з відсіччю турецько-татарської агресії. Вони допомагають по-новому висвітлити і уточнити події контрнаступу російсько-української армії в 1677–1678 рр. проти Чигиринських походів турецько-татарського війська, розкрити багатогранну діяльність адміністрації міст, полків, населення по відсічі вторгнень татарських чамбулів в межі України, участі українського народу в походах на Крим у 1687 та 1689 рр., взятті і обороні нижньодніпровських фортець турків — Кизикермена, Таванська, боротьбі за Очаків, ряд інших питань, пов'язаних з цими важливими подіями.

Книги	1	2	3	4	5	6
Листи	76	103	115	168	198	131
Універсали	2	17	2	2	4	9
Записки	1	20	—	—	1	8
Судові виписки	—	—	—	—	3	—
Копії	—	3	—	1	18	2
Українською мовою	40	152	117	170	207	147
Польською мовою	39	2	—	—	—	1
Іллі Новицькому	75	113	109	159	156	115
Іллі Новицькому та іншим	—	13	—	—	4	11
Стороннім особам	3	11	8	11	42	11
Відділ в «АЗР»		4		1, 5	2	3
Найактивніші кореспонденти та кількість їх листів	Духовні особи	І.Самойлович	М.Ілляшенко	І.Максимович	Сотенна і міська старшина	І.Мазепа
	45	115	65	113	147	131

Документи розкривають історію збройних сил українського народу і складової їхньої частини — компанійських полків. Комплектація, забезпечення спорядженням, військово мистецтво та інші питання відбилися в матеріалах колекції. Зокрема, ми дізналися, що полк Новицького мав стації в Лубенському полку (через що так багато листів лубенської старшини), а саме в Лубнах, Чигирин-Діброві, Лукомлі, Лохвиці, Сенчі, Пирятині, Чорнухах, Глинську, Ромнах, Смілій, Константинові, Хорунжівці. Що всього у 1693 році в полку було 451 чоловік [№14368зв.].

Классы Рок	I	II	III	IV	V	VI	Всього
1670	1						1
1671	2						2
1672	5						5
1673	8						8
1674	1						1
1675	1	13					14
1676		21					21
1677	4	7					11
1678	1	18	1				20
1679	1	3	5				9
1680	4	11	9	1	4	1	30
1681	3	6	20		4		33
1682		12	6	1	3		22
1683	12	8	9	3	3		35
1684	8	21	9	28	11		77
1685	2	6	10	40	12	1	71
1686	1		8	31	9	6	55
1687			3	4	2	3	12
1688			3	5	9	7	24
1689	5		7	8	16	8	44
1690			6	9	17	36	68
1691			2	7	7	20	36
1692		1			1	32	34
1693	2		10	13	30	7	62
1694			5	8	9		22
1695				2	5	1	8
1696	5		4	1	31	1	42
1697	5	2	1	6	15		29
1698						1	1
1699	1						1

Знаходимо в збірках згадки про утиски компанійцями населення, скарги селян на тягар постою найманців, універсали на збір стацій, оренди [№14665]. Документи можуть бути широко використані науковцями для дослідження таких питань, як розвиток млинарства на

Лівобережній Україні, старшинського господарства, землеволодіння та землекористування, розвитку феодалної залежності селян, судочинства, стосунків між гетьманською та міською адміністрацією, історії церкви та церковного землеволодіння. Дані колекції яскраво свідчать про процес досить швидкої концентрації маєтностей і землі в руках представників козацької старшини, як генеральної, так полкової і сотенної. Вони дають достатнє уявлення про приватне життя старшини, історію, культуру і побут.

Стануть збірки у великій пригоді палеографам і сфрагістам. Це чудова основа для дослідження української мови, її розвитку в діловому і приватному листуванні, для вивчення паперу, філіграней.

Досліджувані в комплексі з іншими історичними джерелами документи збірки сприятимуть якомога повнішому розкриттю найрізноманітніших сторін історичного буття України останньої чверті XVII ст.

¹ Центральна наукова бібліотека ім В.І.Вернадського АН України. Відділ рукописів. (Далі — ЦНБ ВР). — Ф.П. — Од. зб. №13960–14816.

² Реєстра всего войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленная 1649 года октября 16 дня и изданная по подлиннику О.М.Бодянским. — М., 1875.

³ Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т.1. — С. 808–816; *Маркевич Н.* История Малороссии. — М., 1842. — Т. III. — С. 258–259; *Величко Самуил.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — К., 1851. — Т. II. — С. 206.

⁴ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 106.

⁵ *Величко С.* Указ. праця. — С. 326; *Маркевич Н.* Указ. праця. — С. 282–295.

⁶ Літопис Самовидця. — С. 112–133.

⁷ Симбирский сборник. Малороссийские дела. — М., 1845. — С. 25.

⁸ *Костомаров Н.И.* Руина. — СПб., 1882. — С. 511. У примітках до літопису Самовидця Новицького помилково названо київським полковником, яким він ніколи не був. У ті роки його полк лише охороняв околиці Києва від можливого нашествия турецько-татарського війська. — Див.: Літопис Самовидця. — С. 180, 195.

⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. — СПб., 1853. — Т. 5. — № 269. — С. 280. (Далі — АЗР).

¹⁰ Див. листи Луки Григоровича в першій книзі збірок.

¹¹ АЗР. — Т. 5. — № 273. — С. 283–284; *Эварницкий Д.И.* Источники для истории запорожских казаков. — Владимир, 1903. — Т. 5. — С. 691–692.

¹² Костомаров Н.И. Руина. — С.654.

¹³ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1912. — Т.Ш. — С. 669–670.

¹⁴ Див.: Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. — К., 1964; Радянська енциклопедія історії України. — К., 1971. — Т.3. — С. 246.

¹⁵ Модзалевский В.Л. Вказ. праця. — С.672–673.

¹⁶ Киевская старина. — 1885. — Т. XII. — С. 457.

¹⁷ Модзалевский В.Л. Вказ. праця. — С. 672–673.

¹⁸ Киевская старина. — 1886. — Т. XVI. — С.194–198.

¹⁹ Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. — СПб., 1904. — С.121. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. — СПб., 1901. — Т. 1–2. Ч. VI. — С.155–156.

²⁰ Лазаревский А. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–1723 гг. — К., 1897. — С.3.

²¹ Стороженки. Фамильный архив. — К., 1908. — Т. VI. — С. 394.

²² Яскравий приклад такої культури в старшинських родинах — рукописний збірник сім'ї Дворецьких. Див.: Мыцик Ю.А. «Літописець» Дворецьких — пам'ятник українського летописання XVII века. // Летописи и хроники: Сб. ст. — М., 1984. — С. 219–234.

²³ Див.: Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVII века на Украине: Ист. сб. — К., 1983. — 206 с. ²⁴ ЦДІА УРСР в Києві. — Ф.261. Опубліковано: Стороженки. Фамільний архів: У 8 т. — К., 1902–1910.

²⁵ ЦНБ ВР. — Ф.1. — Од.зб. №58050–58122. Опубліковано: Сулимовський архив. — К., 1884.

²⁶ ЦНБ ВР. — Ф.1. Колекція О.Лазаревського. Опубліковано: Лазаревський А. Любецький архив графа Милорадовича. — К., 1882.

²⁷ ЦНБ ВР. — Ф.1 — Од. зб. №52810–52883.

²⁸ ЦНБ ВР. — Ф.1. Колекція О.Лазаревського; Ф. XXVIII. Архів О.Лазаревського; Ф. XII. Колекція В.Л.Модзалевського. А також зібрання Маркевича — Лукашевича у відділі рукописів бібліотеки ім.В.І.Леніна.

²⁹ Див.: Шведько А.К. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины II пол. XVII — I пол. XVIII вв. — Днепропетровск: ДГУ, 1981. — С. 91–105.

³⁰ ЦНБ ВР. — Ф. 1. — Од. зб. №53764–53968 — колекція діаріюшів О.Лазаревського. Див.: Горобець В.І. Діаріюші — визначні пам'ятки української писемності XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1972. — Вип.7. — С.102–114.

³¹ ЦНБ ВР. Збірки Новицького. — Ф. II. — Од. зб. №14443. — Кн. II. — Арк. 157; Кн. VI. — Арк. 96.

³² АЗР. — СПб., 1846–1853. — Т.1–5.

³³ Улащик Н.Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. — М.: Наука, 1973. — С.16–40.

³⁴ Див.: АЗР. — Т. V. Введение. А також: Подробный каталог изданий Археографической комиссии, вышедших в свет с 1836 по 1918 гг. — 6-е изд. — Пг., 1918.

³⁵ *Стороженко Н.* Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий // Киевская старина. — 1885. — Т. XII. — Июль. — С. 431–457, 443. Всі опубліковані документи — листи та універсали І.Мазепи.

³⁶ Чтения Московского общества истории и древностей российских. — 1863. — Кн. I. — С. 20–45.

³⁷ В архіві АН України зберігається «Рекомендація окружного архівного управління про передачу архівів в інші сховища», яка пропонує передати архів полковника Новицького, що зберігався в археографічній комісії ВУАН до Дрвньосховища РСФРР (тепер ЦДАДА) — ЦНБ ВР. — Ф. XII. — Оп. I. — Од. зб. 18.

³⁸ Точну дату ліквідації інституту не встановлено. Судячи з документів архіву АН України, 7 липня 1934р. Історико-археографічний інститут ще існував — є відношення інституту під цією датою. 20 листопада 1934 року він згадується вже, як колишній.

³⁹ Документи V тому «АЗР» під №155, 163, 208, 269 (листи І.Мазепи), 122, 163, (листи В.Л.Кочубея), 129 (лист Семена Самойловича), 155 (лист Леонтія Полуботка) — у шести книгах збірок Новицького відсутні.

⁴⁰ Див.: History of Russian handpaper-mills and their watermarks by Zoya Vasil'evna Ochastkina. — Hilversum, Holland, 1962. — Р. IX.; *Каманін І., Вітвіцька О.* Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII ст. — К., 1923. — №544–551, 653–661; *Мацюк О.Я.* Папір та філіграні на українських землях (XVI–поч. XX ст.) — К., 1974; *Гераклиштов А.А.* Филигрانی XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения. — М., 1963 — №1037, 1479.

⁴¹ З документів видно цікаву деталь — перші місяці свого правління Іван Мазепа користувався печаткою І.Самойловича. Доки готувалися нові клейноди, документи скріплювалися печаткою опального гетьмана. Подібні випадки відзначалися і раніше: *Крип'якевич І.П.* З козацької сфрагістики // Зап. НТШ. — Львів, 1918. — Т. 123–124; *Фоменко В.Г.* Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання. — К., 1972. — Вип. 7. — С. 152–160.

⁴² Серед полковників Максим Ілляшенко був найактивнішим кореспондентом Новицького. Це пояснюється спільною службою по обороні кордонів Гетьманщини від татарських чамбулів та розташуванням на території Лубенського полку компанійців Новицького на «становиськах». Портрет М.Ілляшенка і коротко про нього див.: Киевская старина. — 1891. — №1. — Т. XXXII.

⁴³ Див.: *Крип'якевич І.П.* Студії над державою Богдана Хмельницького. Гетьманські універсали // Зап. НТШ. — Львів, 1927. — Т. 147. — С. 55–64; *Кашитанов С.М.* Очерки русской дипломатики. — М., 1970.